

INTRODUCERENDE BEMÆRKNINGER OM PSYKENS UDVIKLINGSHISTORIE

Ole Andkjær Olsen og Benny Karpatschof

Det er en selvfølge inden for mange humanistiske fag, at man ved siden af den systematiske synsvinkel på genstanden anlægger en historisk synsvinkel. Man spørger, hvilken historisk udviklingsproces der har ført genstanden frem til dens aktuelle skikkelse. Studiet af f.eks. sprog, litteratur og kunst er næsten utænkeligt uden en sproghistorisk, en litteraturhistorisk og en kunsthistorisk dimension. Interessen for den historiske synsvinkel har været stærkt stigende gennem de sidste 10-15 år. Det hænger formentlig sammen med, at marxismen har kunnet tilbyde en helhedsopfattelse af historien, hvor den sociale, økonomiske og politiske historie udgjorde det skelet, som alle de øvrige "historier" kunne hænges op på. Hvor historieinteressen tidligere tjente som værn for traditionen, brugte marxisterne den historiske indsigt som argument for, at den aktuelle tingenes tilstand ikke var en sluttetilstand, man behøvede at affinde sig med. Den kunne ændres, især hvis man havde kendskab til de grundlæggende kræfter i den sociale dynamik.

1. Psykologi og historie

Hvordan placerer psykologien sig i dette billede? Findes der en "psykens udviklingshistorie"? Og hvad skal man i givet fald forstå herved? Vi kan med det samme konstatere, at udviklingspsykologien er en af psykologiens grundpiller, men den er helliget det livshistoriske – eller ontogenetiske – udviklingsforløb, og den angår således ikke direkte den udviklingshistorie, der er længere end det enkelte individs livshistorie. En transindividuel historisk psykologi er det vanskeligere at få øje på, og dens forbilleder findes karakteristisk nok inden for andre fagområder end psykologien. Man kan til en vis grad udrage en historisk psykologi af Hegels åndsfænomenologi, Darwins evolutionslære og Marx' historiske materialisme – for at nævne nogle monumentale eksempler. I alle tre tilfælde følges udviklingen af psykiske funktioner over længere tidsstræk end livshistorien.

Det er i sig selv et vanskeligt videnskabsteoretisk problem at definere og afgrænse psyken som psykologiens genstandsområde. På dette sted skal det kun forudsættes, at psyken på den ene side er noget irreduktibelt (den kan ikke i sidste instans reduceres til noget andet end sig selv), på den anden side, at den kun eksisterer i et mangesidigt afhængighedsforhold til henholdsvis organismen og samfundet. Psyken er på samme tid biologisk og socialt bestemt, men dens historie kan ikke udtømmende beskrives inden for rammerne af en evo-

lutionsteori eller en historisk materialisme. I hvert fald har der i de sidste årtier været flere eksempler på, at psykologer har rekonstrueret menneskeartens udviklingshistorie med hovedvægt på de psykiske funktioner og på en sådan måde, at konstruktionen ikke modsiger nutidig psykologisk viden. Alene dette forhold har ført til korrektioner af andre udviklingsteorier.

Nu er vi selvsagt afskåret fra at lave psykologiske tests på vore længst afdøde artsfæller. Der vil altid være tale om konstruktioner på grundlag af en sparsom empiri, og ved udfyldningen af de ubekendte felter skal man være opmærksom på et antal klassiske fejlslutninger.

Hvis nutidsmennesket anvendes som målestok for fortidsmennesket, kommer man let til at sætte et uberettiget lighedstegn mellem de to. Man har svært ved at forestille sig en artsfælle uden de samme følelser, tanker og intentioner, som man selv har, selv om disse måske hører til industrisamfundets frembringelser. Eller også udnævner man en række af sine egne reelle eller indbildte egenskaber (f.eks. moral, logisk tænkning, flid) til at være højtudviklede, hvorved lavere udviklingstrin lader sig definere gennem fraværet af disse egenskaber. Den totale udvikling bestemmes gennem formodede analogier til kendte udviklingsmodeller, f.eks. cirkelbevægelsen, bevægelsen op ad en trappe (hvor hvert trin betegner erhvervelsen af en ny egenskab), bevægelsen ned ad en trappe (hvor hvert trin betegner destruktionen eller opløsningen af en menneskelig egenskab). Sådanne regelrette modeller forudsiger også den fremtidige udvikling, og disse forudsigelsers naivitet er ofte det klareste bevis på hele modellens karakter af tankespind.

En særlig analogislutning forbinder artens og individets udvikling. Det er således en gammel tankefigur i udviklingstænkningen, at individet i rekordtempo gennemløber de selvsamme udviklingsstadier, som det har taget arten tusinder eller millioner af år at komme igennem. Vi finder den allerede i Hegels åndsfaenomenologi fra 1807:

”Den enkelte må også gennemløbe indholdet af den almene ånds dannelses-trin, men som skikkelser som ånden allerede har afført sig, som stadier på en vej, som er udarbejdet og jævnet. Således ser vi det, som i tidligere tider beskæftigede mænds modne ånd, hvad kundskabsindholdet angår sunket ned til viden, øvelse og selv leg for barnealderen, og i barnets pædagogiske fremskridt genkender vi verdens dannelses historie som tegnet efter i et skyggerids.” (*Hegel*, Berlingske Filosofi Bibliotek, s. 152).

Denne smukke formulering svarer godt til den almene lovmæssighed, som Darwin-eleven Haechel introducerer i slutningen af 1800-tallet: ontogenesen er en gentagelse af fylogenesen, individets udvikling er en rekapitulation af artens udvikling. Lighedspunkterne mellem de to generer har siden da slået forskerne med forundring, om end den almene rekapitulationshypotese aldrig er blevet videnskabeligt bevist. Tværtimod findes der mange eksempler på misbrug af den, ikke mindst når træk i fylogenesen normativt overføres på ontogenesen i form af en specifik opdragelsesstrategi.

Udviklingstænkningen er ofte anakronistisk. Den vidner mere om den periode, hvori den er udformet, end om den fortid og fremtid, den foregiver at omhandle. Hvor ofte har man ikke set historiens begyndelses- og slutpunkt lagt fast ved hjælp af ideologisk farvede begrebspolariteter som natur/kultur,

følelse/fornuft, simpel/kompleks og uintegreret/integreret? Men det bør dog ikke føre til en afvisning af den historiske psykologis projekt. Spekulation er nødvendig, hvis man ikke bare vil lade de empiriske data ligge ubrugte hen. Det har altid været videnskabens vilkår. Og mange gange er de forskere og tænkere nået længst, som ikke anvendte deres tid til at udbrede et selvlegitimerende sikkerhedsnet af alverdens forbehold, hver gang de havde en iagttagelse at meddele, men gik lige til sagen.

Den historiske psykologis opgave præciseres i og med valget af de psykiske karakteristika (funktioner, evner, personlighedstræk el. lign.), der følges historisk. Interesserer man sig for erhvervelsen af grundlæggende funktioner som sansning, motorik, hukommelse og tænkning, er det naturligt at støtte sig til et biologisk udviklingsbegreb og belave sig på at anvende årtusinder som måleenhed. Interesserer man sig omvendt for erhvervelsen af personlighedstræk som flid, udholdenhed, skyldfølelse og idealisme, må man vende sig mod socialhistorien og regne i halve og hele århundreder, når man skal periodisere. Den ene indfaldsvinkel angår den lange historie, den anden indfaldsvinkel den noget kortere historie. Der kan naturligvis opstå diskussioner om, hvorvidt dette eller hint psykiske træk skal henføres til evolutionshistorien eller socialhistorien, og dermed også om, hvorvidt det er socialt foranderligt eller ej. Der kan også være forskningspolitiske, ideologiske såvel som rent personlige interesseforskelle på spil. Under den ”psykobiologiske” synsvinkel sættes miljø/samfund så at sige uden for parentes – nogle opererer ligefrem med en ”genemsnitssomverden” for at markere deres manglende interesse i klimatiske og sociale variationer. Under den ”psykosociale” synsvinkel holdes individets biologiske grundlag til gengæld konstant – som en meget vid ramme omkring et uendeligt antal variationsmuligheder, hvoraf en del realiseres historisk.

I alle tilfælde har vi at gøre med variationer over subjekt/objekt-forholdet. I dette forhold udvikles psyken som den formidlende instans. Kun det psykisk formidlede indgår i den menneskelige historie. Den historiske psykologi slår sig ikke til tåls med at betragte psyken som et produkt af arv og miljø. Den beskæftiger sig også med de momenter, hvor subjektet refleksivt griber ind i sin egen historie gennem udforskning af arven og ændring af samfundet.

2. Psykens udviklingshistorie set under den evolutionshistoriske synsvinkel

Det første problem, der knytter sig til den evolutionshistoriske synsvinkel, er, at menneskeartens historie først for alvor tog fart på det tidspunkt formentlig 50.000 år siden, da evolutionen ophørte for denne arts vedkommende. Derfor må det fylogene perspektiv på menneskearten både omfatte de artsspecifikke træk, der blev fikseret inden kulturudviklingen rigtigt var kommet i gang, og det artsspecifikke forhold, at kulturudviklingen finder sted hinsides den fylogene udvikling, som allerede var afsluttet for 50.000 år siden.

Kulturhistorien er en ophævelse af evolutionshistorien, men en ophævelse, som netop forudsætter denne evolutionshistorie. Man kan endog sige, at evolutionshistorien for menneskets vedkommende levner en plads til kulturhistorien, idet nervesystemet er ufuldstændigt dannet ved fødslen. Der mangler en

række af de reflekser og instinkter, der i dyreverdenen sikrer den nyfødte unges overlevelse. Disse mangler udbedres ikke ifølge noget genetisk skema, men derimod gennem barnets sociale relationer. Herved bliver menneskearten bedre egnet til at tilpasse sig skiftende ydre forhold end andre dyrearter, hvis grundlæggende adfærdsmønstre er arveligt bestemt.

Hvis vi opfatter de invariante fylogene træk hos mennesket som en ramme, inden for hvilken kulturudviklingen finder sted, så er det klart, at variationen er formidabel. Der er tale om en plasticitet så stor, at man kan betvivle det nyttige i at beskæftige sig med denne hypotetiske ramme overhovedet. Men hvis man afviser at operere med psykens fylogene forudsætninger, så bliver det en uløselig gåde, hvordan det nyfødte barn bærer sig ad med at tilegne sig den kultur, som det er født ind i, og dermed udvikler den særlige form for psyke, som vi kalder personlighed. Psyken er ikke en tabula rasa, hvorpå der kan skrives hvad som helst, lige så lidt som samfundet er en støbeform, der kan danne en hvilken som helst personlighed.

Der er blevet gennemført utallige eksperimenter med chimpanseunger, der er forsøgt opdraget ganske som menneskebørn. I begyndelsen følger de ganske godt med, er endog foran m. h. t. erhvervelsen af visse psykomotoriske funktioner, men når det kommer til sprogindlæringen, går deres udvikling brat i stå, som vi alle ved. Dette er blot en grov og særdeles banal afgrænsning af menneskeartens fylogene arvegods. Andre mere konkrete afgrænsninger knytter sig til de samfundsmæssige livsbetingelser, vi med god ret kalder *umenneskelige*, og som forefindes under de fleste fascistiske regimer. Her overskrides menneskeartens fylogene rammer på en højst håndgribelig måde.

Det er en vanskelig balancegang at bestemme menneskets natur. På den ene side kan rammerne sættes for snævert og konventionelt ("mennesket er egoistisk", "kvinden er følelsesmæssig og kreativ", "manden er fornuftsbetonet og konstruktiv"). På den anden side er det vanskeligt at overse de fascistoide træk hos de filosoffer, der – ud fra mange forskellige motiver – presser menneskenaturen mod dens ydergrænser (Nietzsche, Bataille). Den ekstreme dyrkelse af den individuelle erfaring, bliver let til en dyrkelse af overmennesket.

Hvad kan psykologien gøre for at finde de fylogene udgangsbestemmelser for den menneskelige psyke? Her er der en række muligheder, som ganske vist alle er temmelig besværlige og problematiske. Man kan vende sig til den fysiske antropologi for at lade sig inspirere af dennes rekonstruktion af vor arts evolutionshistorie på grundlag af de fund af efterladenskaber af vore forgængere og deres virksomhed, som er blevet gjort. Man kan også støtte sig til den komperative psykologi for gennem sammenligninger mellem menneskets psykologi og andre dyrearters ethologi at finde de træk, som er fællesmenneskelige og artsspecifikke, og som således peger på vor fylogene psykiske arv. Også den komparative kulturantropologi er relevant i denne søgen efter de egenskaber, som foreligger ved enhver kulturform, og som derfor må være forudsætningen herfor.

Det evolutionshistoriske perspektiv på psykens udviklingshistorie er således ikke i modstrid med et kulturhistorisk perspektiv, men tværtimod en forudsætning for at give dette en antropologisk basis. De komparativt psykologiske og de socialpsykologiske skoler har i vid udstrækning udviklet sig så adskilt, at

det for mange har været et spørgsmål om at vælge mellem Darwin og Marx, mellem et biologisk og et samfundsmæssigt syn på menneskets udvikling. Flere af artiklerne i dette temanummer peger på en tredje mulighed: at se på mennesket som den biologiske art, der er karakteriseret ved samfundsmæssighed, og herved at bidrage til en brobygning til begge psykologiens nabovidenskaber, såvel biologien som samfundsvidenskaben.

3. Psykens udviklingshistorie set under den kulturhistoriske synsvinkel

Eksempler på en kulturhistorisk psykologi kendes under betegnelser som bevidsthedshistorie, psykohistorie og mentalitetshistorie. Der har været arbejdet på at give en historisk bestemmelse af mennesket kognitive struktur (tænkningens kategorier, erkendelseshorizonten, verdensbilledet) og dets personlighedsstruktur (følelsesbindinger, jeg, selvbevidsthed, moral). Kun de færreste bidrag går længere tilbage end senmiddelalderen, hvilket hænger sammen med, at ældre kildemateriale er meget sparsomt. Især i de seneste år har der dog været gjort en del forsøg på at komplettere den kulturhistoriske psykologi ved at forlænge den bagud (Klix, Jaynes). Man har rejst spørgsmålet om, hvilken psykologi der hører til primitive kulturtrin, og hvilke psykiske ændringer, der er sket ved overgangen fra jagt til landbrug, fra stenredskaber til metalredskaber, fra det talte til det skrevne sprog etc.

Ikke mindst på baggrund af disse nye bidrag virker en række af de klassiske bevidsthedshistoriske fremstillinger i dag noget antikverede. I dem begynder historien som nævnt i senmiddelalderen. Overgangen fra feudalisme til kapitalisme har ofte måttet holde for og gerne med en temmelig idylliserende beskrivelse af den middelalderlige personlighedsstruktur som resultat. At vi på et så sent tidspunkt skulle have at gøre med en jeg-løs og socialt integreret karaktertype, der endnu mangler skamfølelse, skyldfølelse og selvbevidsthed, virker helt usandsynligt. Jeg'et (nogle ville sige selvet) som individets psykiske repræsentation af sig selv er af langt ældre dato, for så vidt som det generelt varetager tilpasningen mellem individ og omverden, individets behov og ønsker og omverdens mulighed for at imødekomme og tilfredsstille disse.

Trods denne indvending er denne bevidstheds- og mentalitetshistoriske psykologi (fra Elias til Ariès) et overordentligt interessant bekendtskab. Det kildemateriale, der her er hentet frem og nyfortolket, angår de store og små institutioner, der har reguleret det sociale liv, og omfatter alt fra lovsamlinger, forhørsprotokoller og etikettebøger til dagbøger, litteratur og kunst. Love, regler og forordninger, der måske ikke i sig selv er så oplysende, kan negativt anvendes til at tegne et billede af det genstridige subjekt, der skal opdrages og disciplineres i henhold til bestemte samfundsmæssige interesser.

Vi kan med sikkerhed fastslå eksistensen af massive disciplineringskampagner århundrede for århundrede knyttet til statens forskellige magtapparater: politiet, domstolene, militæret, tugthusene, hospitalerne, galeanstalterne, læreanstalterne, men naturligvis også til den politiske og kulturelle offentlighed, arbejdsstederne (landbrug, værksteder, fabrikker), slægten og familien. Alle disse institutioner regulerer på forskellig vis det sociale liv, ligesom de er dybt

afhængige af hinanden, Ændringer ét sted i systemet forplantede sig som ringe i vandet til de omkringliggende institutioner, og magtkampe mellem statsmagten, kirken og det kapitalejende borgerskab placerede det enkelte subjekt i et kompliceret spændingsfelt.

Der er mange paralleller mellem sanfund og personlighed: konflikterne i samfundet svarer til konflikterne i personligheden, frihandelstanken svarer til dogmet om den frie vilje, samfundets idealer inderliggøres som personlighedens idealer. Meget taler for, at den feudale personlighedsstruktur er præget af modsætningen mellem en rigid jeg-struktur, hvis rigiditet skyldes en snæver og ensformig erfaringshorisont, og en række uintegrerede affekt- og fantasipotentialer, der har deres oprindelse i traumatiske erfaringer, sygdom og voldsom død. Det er disse relativt uorganiserede, mobile og stærkt energiladede personlighedsdele, der er råstoffet i den personlighedsændring, som kapitalismen trækker med sig.

Den mobile psykiske energi, der ikke er snævert knyttet til bestemte mål eller objektforestillinger, er i henhold til den psykoanalytiske teori identisk med libidoen, seksualdrifternes energi. Som antydnet kan den ikke være "opstået" ved overgangen fra feudalisme til kapitalisme – som en Michel Foucault ville hævde –, men den kan godt fra en relativt udgrænset position komme i forgrunden i den omstillingsproces, de ændrede vilkår starter i personligheden. De interpersonelle relationer seksualiseres – langt ud over hvad forplantning og formering nødvendiggør. Idealisering og angstudvikling gøres mere funktionelle ved dannelsen af et integreret over-jeg. Over-jeg'et bliver personlighedens kerne fremfor jeg'et, mens de stadig uintegrerede dele henvises til en det-position, som er omgivet af en fast fortrængningsbarriere.

Erkendelsens kulturhistorie er ikke mindre vanskelig at skrive end personlighedens, snarere tværtimod. Man har forsøgt at definere en periodes typiske tankemønstre og at vise, at de lader sig applicere på vidt forskellige emneområder, fra det største til det mindste i universet. Hver periode er kendetegnet ved sit "verdensbillede", der både omfatter det religiøse og verdslige magthierarki, astronomien (hvor den kopernikanske omvæltning er et velkendt tema), legemets funktioner (livsåndernes og senere blodets cirkulation, næringsoptagelse, afføring) etc. Tænkningens grundlæggende kategorier lader også til at være historisk foranderlige, og "tiden" og "rummet" underkastes jævnligt nye skanderinger.

De bedste mentalitetshistorikere er med næsten suggestive virkemidler i stand til at fremmane en fremmed erfaringshorisont, så man selv fra sit nutidige udsigtspunkt billedligt talt føler jorden bevæge sig under fødderne. Man spørger sig uvilkårligt, hvad det er for en historisk proces, man er deltager i, ligesom man lader sig overbevise om, at man i hvert fald ikke selv er universets arkimediske punkt. Og det er måske netop meningen med disse studier: en sund selvrelativering og en historisk funderet selvrefleksion.